

ընդուն, որ համի դեռ երկայն եւ առոյգ կեանք մի պարգեւել մեր Հ. Եղիշէ Վ. Գաֆ-
թանեանին: Անոր երեք քառորդ դարու կեանքն համի Ամենատէրը երկարել մինչեւ
ամբողջական դար մը, եւ աւելի, որպէս զի սպազայ սերնդեան հետ ինքն Երե-
ւանն ալ, կարենայ իւր հաւաքածոյից ամբողջական տպագրութիւնն տեսնել: Այս
է, գիտենք, Յոբելեարին սրտին մի միակ ըստմանքը. քայց նաեւ իւր խօսնեքամ
համակողմնորո իղծն ալ այս է: Թող ապահով ըլլայ Վեր. Յոբելեարը, որ շատ հա-
զուագիւտ է՝ զինքը ծանցողներու մէջ զտնել մէկը որ իրեն նման անշուք եւ լոկի-
մնջիկ գործող գրական վաստակաւորի մը յարգն ու մատուցած ծառայութեանց
կարեւորութիւնը յարգել չզիտնայ: Եւ կրկնապատկուի պիտի այս սրտագոյն համա-
կրութիւնն, երբ որ մշ պիտի լոյս տեսնեն եւ ի վայելի քանասիրաց պիտի ընծոնուին
այն երկերն, որ տարիներու քրտինքներով շաղախուած, գիտենք թէ իւր սրտին
ամենաշերմիկ մէկ անկիւնը գրուած են:

Խմբագրութիւն «Հանդես Ամսօրնայի»,:

Գ Ր Ա Վ Ա Ն

ՌՈՍՈՒՑՁ. Ս. ՎԵՐԷԻ. «ԿՈԹՈՂՈՒԿԵ ԵԿԵՆՅՅՈՒՆ Ի ՀԱՅՍ.

Ընդարձակ երկասիրութիւն մը հրապա-
րակ հանած է Ուսուցչապետ Սիմոն Վէբեր:
Եղեկնալը մեր ընթերցողաց անծանօթ չէ՝, ինչ-
պէս խորագրիւր կը ցուցնեն, գլխաւոր նիւթն ըն-
տրած է «Կաթողիկէ եկեղեցին ի Հայս, անոր
հիմնարկութիւնն ու զարգացումն» բաժանմանն
յառաջ, առհասարակ իրեւ. «քրիստոնէա-
կան եկեղեցւոյն, քաղաքակրթութեան պատմու-
թեան, նպաստ մը»: Այս գիրքը, որ մեծ հմուտ-
թեամբ գրուած նշանաւոր երկասիրութիւն մըն
է, կ'արժէ գտնել քանի մը հարեւանցի գիտողու-
թեամբ ծանօթացնել մեր ընթերցողաց:

Հայոց եկեղեցւոյ պատմութիւնը քննա-
դատորէն ներկայացնել եղած է գրքին նպա-

ւ իւր գործերէն հայերէն թրգմ. «Լրատող Ս.
Գրոց մէջ, ուսուցչապետութիւնից թրգմ. Հ. Բ. Վ. Պիլե-
զիճեանն Վիեննա 1901, 8՝ էջք 81. (Աղբ. Մատ. 1թ.) նաեւ
«Հանդես Ուսուցչ. 1901, Թ. 7, 8, 10—12. — «Եղեկոյ Եղի-
սպանոց գործոյն յորինման ժամանակն ու վաւե-
րականութիւնը» «Հանդ. Ուսուցչ. 1898, էջ 22—5, 110—3,
201—6. (Հմտ. նաեւ. Եղեկոյ գիրք. թարգմանութեան մա-
սին «Հանդ. Ուսուցչ. 1901, էջ 212—3.) — «Ս.
Գրոց յարգն ու արժէքն հին Հայոց քաղ. «Հանդ. Ուսուցչ.
1897, էջ 129—137. Թողալ սխառակէ Հիշմանկէն ուրիշ
գործերը:

«Die katholische Kirche in Armenien, ihre Be-
gründung und Entwicklung vor der Trennung. Ein Bei-
trag zur christlichen Kirchen- und Kulturgeschichte, von
Simon Weber, Freiburg im Breisgau (Herder) 1903.
S. XX, 532.

տակը: Սակայն խորագրէն ալ յայտնի է որ Տեղի-
նակին կամքը չէր Հայ եկեղեցւոյ բովանդակ
կեանքն ու բխար նկարագրիւ, սկզբանէ մինչեւ
մեր օրերը, Այս կողմանէ ամփոփ է նիւթին
վերջնական զրուած սահմանը, սկզբանէ կամ
կ'ենթադրուի զգլխաւորաբար Ս. Գրիգորի մեծա-
գործ ձեռնարկութեանն մինչեւ Ե. զարու վեր-
ջերը, մինչեւ այն կէտն՝ երբ մեծ ճգնաժամէ մը
անկախ գ'իւլէր Հայոց եկեղեցին Վահանայ
Մարիկոնեւոյ քաղութեամբն եւ Յովհ. Ման-
գակունեւոյ մը իմաստուն վարչութեամբն: Արդէն
այս վերջնակէտը վերջին ալ սահման է ոչ միայն
Հայոց եկեղեցւոյ հնագոյն պատմութեանն, այլ
առհասարակ ընդհանուր պատմութեան հնու-
թեան վերաբերող ջրփնին: Ընկէ ետքը միջին
ժամանակները կը սկսին բոլոր քաղաքակրթ-
աշխարհի համար, երբ հիմնապէս ալ փոխուած
էին հնութեան քաղաքական պարագաները:
Հայոց եկեղեցւոյ համար ալ մեծապէս փոխուած
են պարագաները՝ Բաբելոնի օրերէն ի վեր, եւ
իւր ընդհանուր բխարն անկէ ետքն աւելի նուազ
կապ ունի ընդհանուր եկեղեցւոյ հետ, յամեն
նայն դէպք շատ աւելի նուազ՝ քան որ էր յա-
ռաջ Ս. Գրիգորի եւ իւր անդուգական յաջոր-
դաց. Ներսիսի եւ Սահակոյ օրով: Ըստ այսմ
Ուսուցչապետին երկասիրութեան նիւթն յատ-
կապէս Գ. Դ եւ Ե դարերը, որոնք արդէն ամեն
տեսակէտով ազգային հնագոյն պատմութեան
ամենակարեւոր շրջանը կը կացուցանեն:

Միւս կողմանէ աւելի ընդարձակ է գրքին

եւ երկասիրութեան մատակարարածը քան ինչ որ խորագրին կրնար իմացուիլ: Հայ եկեղեցւոյ հնագոյն պատմութիւնն ըլլալով ալ գլխաւոր նպատակը, իրականին չայոց ընդհանուր պատմութիւնն մը գրած է Հեղինակը՝ յիշեալ դարերուն ամէն կարեւոր կէտ շօշափելով: Եւ ասի շատ բնական էր: Ծանօթ չեն մեզի նախաքրիստոնէական ժամանակի համամատական պարագաները, բայց դո՛ւն քրիստոնէական կրօնից պաշտօնական տիրապետութենէն ետքը՝ անբաժին կապուած են Հայոցս համար ազգային պատմութիւնն եւ եկեղեցւոյ պատմութիւնը, եւ Ե գարեւն սկսեալ մատենագրութեան պատմութիւնը: Շատ միակողմանի կ'ըլլար փորձել ներկայացնել մի՛ն անտես ընելով միւսը, եւ մեծագոյն մասին համար ալ գրեթէ անկարելի: Օրինակի համար նոյն իսկ հայ եկեղեցւոյ հայրապետ ժամանակագրական եւ կենսագրական զիտաւոր կէտերը կարելի չէ ճշգրտեմ, առանց ճշգրելու առհասարակ Արշակունիան ժամանակագրութիւնն, որ հետեւի տակաւին վերջնական ըլլալէն, առանց հիմնական հետազոտութեան ժամանակին գլխաւոր քաղաքական հանգամանաց՝ որոնք զժախտաբար նուազ զըուցախառն աւանդուած չեն քան նոյն իսկ զուտ եկեղեցական պէպքերը:

Պատմութիւն մը, որ համապատասխանէ ժամանակին պահանջներուն, որ խիստ բանաբնութեամբ կ'ընէ աւանդածն ու լուսածը, որ կարենայ՝ կարելոյն չափ՝ որոշել զըոյցն ու իւր յաւելումաց զարգարանքներն իրականն ու հաւկանէն, որ յաճախ ասարձայն ներքին ու արտաքին վկայութիւնքն եւ աղբիւրները ջանայ միաբանել կամ ընտրել լաւագոյնը, որ սակաւութիւն եւ յաճախ ոչ ալ ամէն կոսկածէ ազատ աղբերաց մատակարարած թերի ու պղտոր նիւթերովն ալ կարենայ կամ փորձէ լուսաբանել ամէն էական կէտերն ամբողջ ազգի մը հետութեան կարեւորագոյն մէկ շրջանին, ներկայացընելով իրեն ինչպէս էին եւ իրենց պատճառները բացատրելով, միով բանի՝ քննադատական պատմութիւն մը գնել ընթերցողին առջեւ, — այս է եղած Հեղինակին նպատակը: Եւ պէտք եղ յաւելուի՝ հասած ալ է նպատակն, որչափ կարելի էր ներկայ հանգամանաց մէջ, առանց առատագոյն նորագոյն աղբիւրներուն, առանց նորագոյն գիտելու, եւ առանց անգամ ամէն անկիւն գտնուող հայ ձեռագիր եւ քանդակածոյ յիշատակարարաց հանրամասնութեան հանրամատչելի եղած ըլլալը: Հեղինակին անձնօր

չեն այս ամէն գժուարութիւնքն, զորոնք ինքն ալ մատնանիչ կ'ընէ (Ծաղը. ք. VII) եւ ոչ այն աւարկութիւնքն զոր ըրած են Իմինեան եւ մանաւանդ Տէր-Միքէէլեան՝ հնայոյն նման երկասիրութեանց մէկ մասին դէմ: Սակայն այս ամէն պարագաներն ալ կ'ընելով, «բաղձալի է որ ջանացուի կարելոյն հասնիլ եւ ներկայացընել այն ամէնը որ աւանդութեամբ ու քննադատութեամբ ապահոված է»:

Ինչպէս կը յայտարարէ Հեղինակը ճիշդ նոյն տեղն, ոմանց լծերեւա աւելի զիջողական երեւայ գրքիս պարունակութեան մէկ մասն, այսինքն այն ամէն տեղերն՝ ուր փորձուած է աւանդութեան ալ կարեւորագոյն բաժին մը տալ քան որչափ կ'ուզէ նորագոյն քննադատութեան գոնէ մէկ մասը: Պատճառները պարզուած են իւրաքանչիւր տեղն, եւ ընդհանրապէս իրաւացի է Հեղինակին կարծիքը թէ «աւանդութեանց ուղեւծուած պէտք է բաժնել աւանդութեան ձեւէն, որ քննադատութեան նիւթ է, եւ ոչ միշտ մերժելի է նաեւ աւանդին՝ երբ մերժուի վերջինը», Արդեամբք ալ բովանդակ գրոց մէջ փորձած է հեղինակը նաեւ աւանդական զըոյցներն անտես չընել, եւ ջանալ գտնելու եւ քննադատութեան արդեանց հետ միաբանելու անոնց հիմնական մասը կամ կէտն՝ որ հաւածորէն կամ ծնունդ առւած է զըուցին կամ կը ներկայանայ զարդարուած այլեւայլ վիպական պարագաներով եւ զըուցախառն յաւելումաներով: Եթէ չըլլար գրոցս ուրիշ որեւէ արժանիք մ'ալ, այս տեսակետով ալ միայն յարգի ձեռնադր մըն է եւ պիտի մնայ, արժանի ի նկատի առնուելու ամէն բանասիրի կողմանէ՝ որ նոյն ինչքոց քննութեամբ եւ նոյն նիւթերուն հետազոտութեամբ կը պարապի: Բայց արդէն ամէն տեսակիտով մեծագին երկասիրութիւն մ'ընծայած է Հեղինակն ոչ միայն եւ հասցադի գիտնոց, այլ նաեւ մեղի համար առ Զատարակի Երկար ժամանակ է (Ինչպէս կ'ըսէ Ծառաշաքանութեան սկիզբն՝ որ գերմանական կաթուղիկեայ գիտնոց կողմանէ նոր փորձ մ'եղած չէ՝ հայ եկեղեցւոյ ընդարձակագոյն պատմութիւն մը գրելու: Աւելի փութաբան եղած են գաղղիացի եւ անդղիացի մատենագիրները: «Սակաւ նաեւ ասոնց գործերը չեն կրնար այժմ բաւական համարուիլ, վերջին տասնամեկիս գրական պատմական յառաջադիմութեանց հանդէպ՝ ուրուն գործակից եղած են գերմանացի քննիչք եւ այն՝ իրենեւ ռահմիւրայ իսկ», Արժեք ուրեմն անգամ մ'ամփոփել նորագոյն հետազոտու-

թեանց բովանդակ արգիւնքն՝ ժխտական թէ գրական ուղղութեամբ, կռել թեր ու զեմփաստերն, եւ այսպէս աւանդութեանն եւ քննադատութեան իրարու ձեռք կարկառելով՝ կազմել ամբողջութիւն մը՝ որ ներկայ պահանջմանց համեմատ ըլլայ:

Բովանդակ գործը կը վկայէ որ Հեղինակը մեծ սիրով զբաղած է իւր ընտրած նիւթին հետազոտութեան, եւ գովելի զգուշական ու զգունական հոգեով, աւելի հաշտեցնելու հակամետ, մեղով ու խաղաղական ոճով՝ նաեւ հոն, ուր ծայրայեղ ու միակողմանի նաեւ անարգար՝ կարծեաց, սեռութեանց ու դատաստանաց դեմ ստիպուած էր գրել: Կը յուսանք որ՝ օրինակի համար՝ մատաղի սովորութեան, Ս. Գրիգորի յաջորդաց գահակալութեան իւր թէ հրեական ոգեով ժողանգական ըլլալուն եւ նման նախապաշարեալ ըմբռնմանց նկատմամբ՝ որցանցառ չեն նաեւ նորագոյն եւ այլուստ շատ յարգելի եւ իրապէս գրութեանց եւ գրչաց քով, բարեբար ազդեցութիւն մը կ'ընեներկայ երկասիրութիւնս: Ընդարձակ ցուցակ մը գործի համար գործածուած երկերու (p. XI—XIX) ամենաբաւաւարացոյն է թէ՛ արչակ բազմակողմանի եւ շրջահայեաց եղած է Հեղինակը: Հայեցուածք մ'այս ցանկին վրայ ձգել կը բաւէ համոզուելու, — որուն կը վկայէ գրքին գրեթէ ամէն էջն ալ, — որ գործն ու քննադատողը քաջ հայեցնանագէտ մ'ալ է, որուն աշխէն չէ վերկած նաեւ հայ գիտնոց եւ հայ թերթերու մէջ լոյս տեսած ամէն կարեւոր երկասիրութիւն ու յօդուած, որ յուզուած խնդրոց նկատմամբ որեւէ արժէք մ'ունենայ: Այնչափ աւելի ծանրակշիւ է այս կէտը շեշտել, որչափ եւ իրապէս գիտնոց շատերուն՝ որոնք այս կամ այն խնդրով մասին այլուստ յարգի գրուած մը հրատարակած են, յաճախ անծանօթ մնացած են կամ էլն նորագոյն հայ քննադատութեան արգիւնքները: Միւս կողմանէ պէտք չկայ յատկապէս մասնանիշ ընելու այն կէտն ալ, — որ բնական է՝ վերոյիշեալ աղբերաց սակաւութեան, անբաւական հրատարակութեան ու նման պարագայից բերմամբ, — թէ ի հարկէ կրնան գտնուիլ եւ կը գտնուին գրութեանն մէջ ալ կէտեր՝ որոնք համարու չըլլան կամ չկարենան ըլլալ ձերիջ քննիչ, որոնք անդրագոյն հետազոտութեան մ'առջեւ թերեւս չկարենան մնալ այնպէս, կամ որոնք թերեւս այլազգ ցուցուին եւ ապացուցուին: Բայց արդէն այս չէ Հեղինակին պահանջածը (տես ԅրջ. p. VIII) իւր երկասիրութիւնը

հրապարակ հանելով, — ոչ թէ, ինչպէս կ'ըսէ, իրբեւ լուծուած ամէն յուզուած խնդրոց, ու այլ իրբեւ նպատակ մը՝ հայ հեղեցեւոյ պատմութեան ուսումնասիրութեան, իրբեւ օգնական մ'անոնց համար որ այս պատմութեան աղբիւրները կը կարգան, իրբեւ ընթերցանութեան գիրք մը յատկապէս քահանայից համար՝ իրենց պատմական տեսութեան շրջանն ընդարձակելու, եւ վերջապէս ծանօթացնելու բնութի պէսպէս փոփոխութիւննքն եկեղեցեւոյ մը, — որ հնութեան մէջ միւս ազգաց մեծամեծ մարտիրոս-եկեղեցեաց կարգը կը դատուի արժանապէս, մինչեւ այսօր ալ պահելով անցելոյն ցանձուց ձոն մէկ բաժինն, եւ չորսրանոց գալ քրիստոնէականեւ անունը բարձր պահած Արեւելից մէջ՝ մեծարգոյ ընելով ասով նաեւ ազգն այն ամէնուն որոնք կը յարգեն քրիստոնէութիւնն ու եկեղեցին առհասարակ. (ԅրջ. p. V—VI.) Եւ այսպէս նպատակայարմար տեսած է «որոշ մ'ընել պատմական նկարագրութեամբ՝ աստուածաբանութեան ուսանողաց աչքը դարձնելու այն պատմական-քննադատական եւ գրական խնդրոց վրայ, որոնք արեւելից իման լուծուելու, եւ ստացուած տարեանց հիման վրայ յառաջագիծելով մտաւոր ունդրագոյն աշխատութեանց զբոլու մ'ըլլալու» (անգ. p. VII.) Կը կրկնէ՝ մատակարարուածը շատ աւելին է քան ինչ որ այս խօսքերով իրբեւ նպատակ կը զնէ Հեղինակը, եւ քան ինչ որ կը խոստանայ գրքին խորագրիւ:

Ամբողջ գիրքը կէտ առ կէտ պարզել, մեկնաբանել եւ ի հարկին քննադատել եւ այսպէս ծանօթացնել մեր ընթերցողաց, որչափ ալ բաղձալի ըլլայ եւ օգտակար ձեռնարկութիւն մը, կարելի չէ մեղի դժբախտաբար, Կը շատանք ուրեմն ընդհանուր գծերով միայն ուրուագծել պարունակութեան էական մասերը, անցողակի կերպով շօշափելով կարեւորագոյն այս կամ այն կէտն, երբ պատշաճ կամ կարեւոր երեւայ, առանց ուշադրու ասով յատուկ քննադատի մը պատշտուն ուղաննել:

Գիրքը բաժնուած չորս գլխուոր բաժնի բաց ի նախապատրաստական մասէն՝ ներկայացնելով կարգաւ Գ, Դ եւ Ե դարերը կամ Հայոց եկեղեցեւոյ հիմնադրութիւնը, ճգնաժամներն ու փոթորիկները, եւ հայ եկեղեցին տաք տիրապետութեան տակ (Սասանեանց) կրօնական պատերազմովն ու յաղթութեամբ: Բազմաթիւ մանրաբաժանումներով (§ 1—19) կը ներկայացուի իւրաքանչիւր գլխուոր շրջանն, առհասարակ հետեւեալ ծրագրով. — ժամանա-

կին քաղաքական հանգամանքները բացատրելն հեղքը քննադատորեն կը լուսաբանուին եկեղեցական պատմութիւնն վերաբերեալ գէպերը, երկուքն ներքին աղերսը, պատճառներն ու հետեւութիւնքն, եւ իւրաքանչիւր շրջանի վերջը՝ յատկապէս դաւանաբանական մաս մը՝ քննելով նոյն շրջանի համար աւանդուած վարդապետութիւնքն ու սովորութիւնքն, եւ համեմատելով վերջին շրջանները նախընթացներուն հետ եւ մարմողն ընդհանուր եկեղեցւոյ աւանդածին հետ։ Ինչպէս հարկը կը պահանջէր՝ կարգաւ գլխաւոր աղբիւր եւ միանգամայն քննադատութեան առարկայ եղած են մանաւանդ Աբաթանգեղոս եւ Բուզանդ, (չմոռնալով կշտադատել միշտ Մ. Խորենացւոյ աւանդածները)։ Արդեւ, Եղիշէ եւ Փարսեցի, կ'ենթադրուի չմոռնալով եւ անտես չընելով որեւէ աղբիւր ու կէտ՝ ազգային թէ օտար՝ որմէ առաջարկեալ խնդրոց լուսաւորութեան համար որեւիցէ նպատակ մը կրնար ակնկալուիլ, Իւրաքանչիւր մատենագիր եւ անոր աւանդուած նիւթերու նկատմամբ թերեւ զգեմ հրատարակուած ամէն ուսումնասիրական եւ քննադատական տեսութիւնքն միշտ յատուկ մտադրութեան առարկայ եղած են եւ փաստերը նորէն կշռուած։

Առաջին բաժինը՝ «Նախապատմական» ներածութիւն մըն է (p. 1—54), երկու ստորաբաժանմամբ՝ համառօտիւ ամփոփելով, Հայոց աշխարհին ու ժողովրդեան, եւ երկրորդ՝ Հայոց հեթանոսական կրօնից մասին ամէն կարեւոր կէտերը։ Առաջին ընդհանուր հայեցումք մըն է՝ իրեւն կարեւոր պատրաստութիւն ամբողջ երկին, աւելի կարեւորագոյն երկրորդը՝ քանի որ պէտք էր — եւ բաղձալի թէ նորագոյն աղբիւրաց գիւտով կարելի ըլլար աւելի ընդարձակօրէն եւ մանրամասնաբար — ծանշնալ այն կրօնքն, զոր խափանեց նորամոյժ քրիստոնէութիւնն, եւ որ սակայն այնչափ ազդեցութիւն պէտք է որ ունենար տակաւին նաեւ մինչեւ Ե դարու մէջ՝ Հայոց գոնէ մէկ մասին վրայ, եւ որմէ մնացորդներ ի հարկէ կը մնային ժողովրդական հանգիսից, զրուցաց, հաւատալեաց եւ նախապաշարմանց եւ նմանեաց մէջ՝ Պէտք չկայ մանրամասնութեանց մէջ մտնելու. քանի որ ասոր մասին նորագոյն կարծիքները ծանօթ են թուրքերոց դասը։ Երկու գլխաւոր կէտ կայ եւ կը մնայ տակաւին վերջնականապէս լուծելու, Հայոց եւ Ուրարտեանց աղբիւրի եւ ազգակցական կապի եւ անոնց լեզուի խնդիրը մէկ կողմանէ, եւ միւս կողմանէ Հայոց եւ Փոնիգական տոհմի խնդիրը։

Աւելի շեշտել կ'ուզեն նորագոյն քննիչք վերջինս, մանաւանդ յորմէ հետէ կը շեշտէր փորձեց՝ Տոմաշէի կարծիքը կամ Հայոց թերակիսն ցերզել ըլլալն՝ աւելի հաստատել, ջանալով ապացուցանել լեզուաբանական տեսակետով ալ թրաքանեւփոխական-հայերէնի մերձաւորութիւնը։ Միւս կողմանէ մէտ են՝ ժխտելու Հայոց եւ Ուրարտեանց ազգակցական կապ մ'ունենալը, ի հարկէ լեզուի տեսակետով. վասն զի արեան կողմանէ՝ արդի Հայոց մեծամասնութիւնը նոյն «Խալդեան» տոհմէն կամ անոր խառնուրդէն կը գնին։ Ճիշդ խօսելով հաստատուն փաստ մը չկայ այս ամէն կարծեաց. գոնէ շատ հեռի է պարզ հաւանականութենէ աւելի բան մ'ըլլալէ։ Յ. Վ. Սանտալճեանի փորձը՝ վանեան բնեւագրութիւնքն շնորհեւրոգրականով եւ Հայերէնով մեկնելու՝ բոլորովին անհաւանական չի գտնել Հայագետը։ Բայց իրաւամբ կը հաստատու որ ասով ալ երկու ազգաց բոլորովին նոյն ազգըլլալն՝ ապահով ցուցուած չըլլար։ Վասն զի պէտք է մոռնալ այն պարագան որ երկրորդ յետոյ մտողը Հայոց կողմէն ի հարկէ մեծագոյն կ'ազդուէր բնիկ ժողովրդեան լեզուէն՝ որոնց կլլթութեան աստիճանն ալ բարձրագոյն էր։ Այս պագափան է՝ զոր աւելի ստուարացուած կը գտնենք կը շեշտէր քով, որ հաստատուել կ'ուզէ թէ հին Ուրարտեանց ամբողջ ժողովուրդն թողով իւր լեզուն՝ ընդունեն նորամասն եւ Հայոց հնդիկեւր լեզուն. եւ այսպէս յիմարեանց արշաւանքէն — ինչպէս կ'ընդունուի այժմ սովորաբար, թէ եւ չկայ որեւէ վճռական փաստ մը — գէպ ի արեւելք մղուած Հայք ձուլեցին իրենց հետ հին «Խալդեան» Հայագետը մտադիր կ'ընէ որիւշ կարելութիւն մ'ալ (p. 9.) այն թէ Ուրարտեանք կրնային հնդիկեւր ժողովուրդ մ'ըլլալ, եւ միանգամայն իրենց ազգակց Հայք — որ Հատը էին ըստ նշանի եւ որոց մէկ մասը — սկզբանէ ի վեր նոյն հողի վրայ նստած, բայց առարկներուն ձեռքի տակ կամ նուաճուած անոնցմէ. մինչեւ որ յետոյ իրենք կրցան տէր ըլլալ առաջիններուն։ Այսպէսով ի հարկէ երկու զատ զատ տոհմ ընդունելու է, եւ արդէն «Խալդեան» ուրոյն ազգութիւն պահած էին նաեւ քրիստոնէութեան օրով. եւ թէ Հայոց հետ հակառակութիւն մը կար՝ նշան է այն ալ որ ըստ Աբաթանգեղոսի (էջ 59,) երբ Յ. Գրիգոր ի թորգան մեհհանը կը կործանէր՝ «Գիւացն փախստական լինելով անկանել ի կողմանս Խալդեանց», եւ նման կէտեր (տեղ. 71 — 2. Բուզանդ, Դ, Ժ, Եւն.) եւ ի վերջոյ աշ-

խարճին ու ազգին անուան ալ փոփոխին (Ուրարտու — «Արմեն») Զ դարուն Ն. Բ. նոյնը կը ցուցնեն: Թէ «Խաղտիք» ուրոյն տոճմ մնացած էին, ինչորոշ տակ չէ: Բայց թէ Ուրարտոնանք ճշգրիտ խաղտիք են՝ ըստ ինքեան նախ լէմանայ կողմանէ յայտնուած կարծիք մըն է. որուն ապացոյցն է գլխաւորաբար Ուրարտեանց «Խաղտիք», մեծագոյն դից անուան նոյնութիւնը կամ «Թերեւս» ակ եւ պատահական նմանութիւնը «Խաղտիք» անուան հետ: Ճիշդ այսպիսի նմանութիւն մըն էր պատճառն, որ երբեմն նաեւ Գուտմիշ Ուրարտեանց «Խաղտիք», ու «Քաղզէնացոց», անունն իրարու կը կցեր: Հայագիտն ալ մտն Երմինյանու մինչեւ հառ (լիտու) եւ Minni, ուստի անունուած Պարսից կողմանէ՝ հայցեղէ մ'որ Մաննացոց երկիրը գրաւած էր, անկէ անցնելով ամբողջ հայկական ցեղին (p. 11.) Մտադրութեան արժանի խորհրդածութիւն մըն է թէ իրոյնան քով՝ «աքանապահն տոճմ», կոչուիլն ոչ այնչափ ընդհանուր ազգին համար ըլլայ, որչափ միայն Արշակունեաց տոճմն անոնց (պարթեական) ծագումը ցուցնելու համար. իսկ թէ՛ «Թորգոմեան», եւ «Աքանապահն», յորը ըրանքները մնացորդ Նշան մըն են Հայոց երբեմն նստած տեղեւորն՝ առաջինը Հայոց աշխարհի հարաւային արեւմտակողմը, երկրորդը՝ փոխգահան Ասկանիան, այն ժամանակը փաստ մը կընայ գտնուիլ Հայ ցեղին չուելու ատեն կարած ձամբուն ուղղութեան (p. 12.): Թ. Վ. Սանատալեանի հետ կ'ընդունին հեղինակն թէ Իրիկուսն էր Ուրարտեանց արքայն որ Նիւուէի կործանումը տեսաւ եւ անոր յաջորդը Մենուաս Բ. (իր 600—580.) վերջին անունը՝ զոր կընանք գտնել քսեւոագրութեանց մէջ. եւ անկէ ետքը՝ երրուանգ, որ ըլլայ քանիսոնի յիշած «Հայ» արքայն, որով կը կապուի պատմութիւնն ալ Տիգրանայ հետ (p. 13 եւն.) Իրիկուսն եւ Մենուաս Բ. կը գտնէր Սանատալեան թերի արձանագրութեան մէջ, զոր ուրիշները պնդուսայ Ա. Կառ Մեծի կ'ընեն այնչ: Ամեն պարագաները կ'ընենք՝ հասանալիս հայցեղէ եւ Թ. Վ. Սանատալեանի կարծիքը: Այս եւ բազմաթիւ ուրիշ կէտերը, զորոնք տեղւոյս չէ մի առ մի շոյափել, բաւական են ցուցնելու որ սուղ էջերու մէջ ալ ամեն կարեւոր նորագոյն հետազոտութեանց արդիւնքը յաջողութեամբ ներկայացուցած է Հեղինակը:

Հիմնադրական կրօնի մասին (p. 25 ff) քիչ բան գիտենք, եւ շատ հատուկտիք են այն տեղեկութիւններն, զոր կու տայ Ազգութնդեղայ

գիրքը՝ գլխաւոր աղբիւրը մեր տեղեկութեանց: Նորագոյն քննութիւնք (յիշենք Կէլցերի երկը) աւելի պայծառ ըրին իրերը, ցուցնելով թէ — թէպէտ յեականս երանեան — բաւական բան միայն արտաքին երեւոյթ մըն իրեն յրանհանց դիցարանութեան. ներքուստ կամ իրեն ընդկամ հնագոյն դից մնացած էին յաճախ: Թատկապէտ եւնէն՝ ինչպէս կարծենք յաջողութեամբ՝ ցուցոց այս կարեւոր կէտը, որով կը մեկնուի օրինակի համար այն նշանաւոր գիրքը՝ զոր մըն վաճաքն, որ ըստ անուան երանեանց Vere-thragan կամ Թաղթութեան դիցն է, բայց Հայոց քով մեծացուն երկը գրի կարգը մտած է Արամազդայ եւ Անահտի քով՝ Միհրիսի տեղը բունելով: Անահտի յերկա գտնուած մեհնանը նոյն կը համարի հաւանօրէն անոր հետ զոր Աիկերուն ալ կը յիշէ («Վասն պետութեան Պոմպիլ», էջ 23) եւ որուն ձոյլ ոսկի արձանը Հռոմայեցիք կողոպտեցին ըստ Պլինիոսի (Ն. Պոմ. 33, 82.): Բայց յետոյ կ'ընին դրուած էր «ոսկեմը» արձանը: Ստրաբոնի (ԺԱ, 532) տուած տեղեկութիւնք թէ ազնուականք իրենց դատերը Անահտայ մեհնանը կու տային պղծութեան խնդրոյ Նիւիէ եղած է: Ըստ Հեղինակին գոնէ Տրոպիսայ օրով պաշտօնապէս մնացած ըլլաւ չէր այս ամէնը: Վասն զի գրեթէ անկարելի էր որ անհարկութիւն մը չըլլար այսպիսի ծանր մտորութեան մասին Ա. Գրիգորի յանգիմանական խօսքերուն մէջ (առ Ագ.) որով հեմանական պաշտամունքը կը ձաղէ: Միւս կողմանէ այս մտքը կ'անու Քուզանգայ այն խօսքը թէ նաեւ Տիրանի օրով ծածուկ նոյն դիցուհոյ պաշտօնը կը կատարուէր. այնչափ մեծ էր Հայոց սերը՝ Անահտայ պաշտամունք: Քուզանգայ խօսքն է (Գ, 34, էջ 34.) «Եւ զգիցն հետեւեան պաշտամունքն ի նմանութիւն պոնտութեան գործոցն ընդ խաւար կատարէին», եւն. (տես p. 31.) Տիրի դից անունը կը մեկնէ իրեւ հայերէն տիր արմատէ մը (տիրել եւն) եւ իւր պաշտաման տարածման նշան՝ բաց ի տրէ ամայ անունէն՝ Տիրեայ տեղւոյ անունը, Տիրինկատար լեռը, եւ Տիրան, Տիրոց, Տրդատ, Տիրատուր եւն: Ուրիշներն այլազգ մեկնել փորձած են, օրինակ եւնէն՝ դպիր բա՛խ նախաւոր ձեւէն: Թողով ուրիշ մանրամասնութիւնք՝ յիշենք որ միայն Զեւնորայ յիշած էր Դիւանէ եւ Դիւմտոր դիք, որոնց գոյութիւնը կը ժխտեն նոր քննադատը (այսպէս Գեյցեր), բոլորովին մերժելու հակամէտ չէ: Ազգականեղայ չիքնել կընայ մեկնուիլ անկէ որ ասոնց պաշտօնն աննշան, տեղական եւ ոչ պաշտ-

տնական էր, եւ Զեմորայ աւելի նպաստաւոր էր՝ իւր չափազանցուած եւ ինքնայող պատմութանն իւր աւելի արժանահաւատ երկեցընելու համար՝ իրական գից անուններն ընտրել ու գրելէ քան բոլորովին ստայող անուններ ստեղծել։ Վրայ ձաղը՝ *Գիւտեհչոյ* — որ Արմանի ամուսինն — անուան հետ աղընչութեան կը գնէ Ալանաց Սաթնիկի անունը, եւ որ աւելի մտադրութեան արժանի է՝ այս պաշտամանն մնացորդ կը համարի Աստիկ բառը՝ յետոյ քրիստոնէական մտքը սեպհակաւորուած, (p. 41.) եւ զոր այլուտա տակաւն չեն փորձած կամ կրցած մեկնել լեզուաբանին, Նշանակելի է նոյնպէս որ Ս. Բարթոլոմէայ յունական եւ լատինական վկայաբանութիւնը կը յիշեն Բրիլի անուն գիթ մը, զոր հայ մատենագրութեան մէջ չենք գտնիր, իսկ ըստ Պղոտնաբարձի («վանս գանցի գեներոս եւ լերանս», գլ. իր.)՝ Նրաշ արքայն՝ որուն անունն է ըլլայ Սրասիկ գետին անունանկոչութիւնը, պատգամ կ'առնու Անոր (Արոր, Arhor) գից կողմանէ՝ երկու աղջիկ զոհեալու, (p. 42.) Ախուրեան անունը կը մկնէ Ahurač (իրեն գոտաւոր Ահուրայի, p. 43.) անունն արդէն Ռեարտորանց բնականագրութեան մէջ կը գտնուի։ Հայոց բովանդակ գիշացաւանական հանքամանքները կռուելով կը տեսնուի, կ'ընէ, որ իւրաքանչիւր գից պաշտօնը նախաւոր ողջ տեղւոյ հետ կապուած էր. ուստի հաւանօրէն նախաւոր տեղիկն ալ դիք էին, բայց քաղաքական պարագայից հետ զուգընթաց եղած է Հայոց ամենադից կաճառին զարգացումը, յիշեալ տեղերու կամ նահանգաց ձուլուելովն մեծ պետութեան մը՝ տեղական դիքն ալ ընդհանրացած կամ համագային եղած են, (p. 48—9.) Միւս կողմանէ բազմաստուածեան նկարագիր ունի Հայոց գիցաբանութիւնը, ուր խառնուած են բնիկ հնագոյն դիք, եւրասեանց դիք եւ օտարը (յասակապէս յԱսորոց առնուած Բարշամին, Ասորիկ եւ թերեւ Նանէ,) բայց մայրողն Արշակունեաց ժամանակի բնագրողնով։ Ասով է որ ի սկզբանէ հետեւ ալ Սասանեանց աւելի քաղաքական նպատակաւ՝ պարտեան եւ հայ Արշակունեաց ապիւնցութիւնը խորտակելու համար՝ ջնրմ պաշտպան եղած էին բնիկ Զորագաւառական կրօնին, եւ իրենց այն նախնականն այլասերած կրակապաշտութիւնը բնիկ անուններ փորձած են ի Վաշ՝ նաեւ քրիստոնէութեան յառաջ, (p. 53—4.) Հայոց՝ բոտերեութիւն յարանան՝ կրօնն իրենց արդէն խորթ կ'երեւար։ Ասի նշանաւոր պարագայ մըն

է՛ որ պատմութեան համար շատ կարեւոր է: Անցողակի յիշեք թէ՛ եղեկայ (էջ 206) խօսքը՝ կուսպաշտութիւնը սխառ Սարոբայ օրով ենէ չէ կարեկէ նկատել իրրեւ խորհրածութիւն մը: Հայ հեղինակն իւր ազգին նախաւոր կրօնիցի (Urreligion) մասին, ինչպէս վկայութեան կը կը կոչէ շեղինակը, (p. 50.) եղեկայ ճիշդ այս կտորը թարգմանաբար առնուած է Եպիփանէս, ինչպէս ուրիշներն հետ՝ գրեցօքը մերջ աւուրի տեղ մը, զոր յիշել աւելորդ էր հասարկին (՝Պատ. Թանր Ուսումն.՝ էջ 92):

(2-1-1-1-1-1-1)

L. B. S.

ԳՐԱԳՈՒԹՅՈՒՆ ՀՈՅՆՐԵՆ ԼԵԶՈՒԻ

Ս. Հայերեն քանի մը ձայնական օրինակ մասին
ճախնական գիտելիք.

(հնդեւր. v, ii պատ/ժոռոցիկը)

 $(\mathbb{Z} = \mathbb{F}_2 = \mathbb{R} = \mathbb{C})$ [illegible]

Ի՞նչ օրինակ յառաջ բերուած շուն եւ էլ բա-
ռերուն վրայ կ'ընած, յաւելլել տեսն շուն, որ կը
շնամայրատախանէ սկի. զՅԱՏԻՆ (Շնչեցեհ) Մէլէ, որ
MSL X 278 (շն յետապառ մասնիկ մին է, որ
շատ մը բայերու վրայ կը տնտնուի, զ. օր. Վշուն-
ի՛ն՛, կտ. Ռեպ. երխի՛ն՛, կտ. երխեպ. կըրնի՛ն՛, կտ.
կըրնի՛ն՛, երխի՛ն՛):

Հնդեւի. Ծ տառին ձայնական օրինաց մասին հնդ ցարդ խորաթիկերէն զեւած սահ Համարն ինէւ գիւս-
խառնիկ ստուգաբանութեան մը հայկական դեռ
չտեսայ: Հոսանքի, կտ. հոսանքոյ, յն. ծիւղաւ:
բային հետ նոյնը հր համարուէր. այս նիշխարու-
թիւնն ազատի իսկ Հիւրքման լոնք: Հոսանքի բայը՝
հոսանք առուանական (Denominativ) է. բառի
միջ տեսնուող աւ մանկիկը միայնոր ստացարու-
թեան արմատն է: Տարբարոյ չկայ որ-ալ զուտ Հայը-
կական մասերի մըն ալ է, օր. հրքքմաւ Հիւրքմ: